

PALEO-AKTUELL 17

ARCHEOLOGIE IN 2005

RuG / GIA

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Roelf Barkhuis
Omslagontwerp: Nynke Tiekstra
Foto omslag: Overzicht van de werkzaamheden aan de Kelders in Leeuwarden
(foto J.Y. Huis in 't Veld)

ISBN-10 9077922229
ISBN-13 9789077922224
ISSN 1572-6622

Website
www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie
Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@rug.nl

Adres van de uitgever
Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2006, Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie /
University of Groningen, Groningen Institute of Archaeology

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een
duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

PALEO-AKTUEEL

17

ARCHEOLOGIE IN

2005

redactie

Jan Lanting

Martijn van Leusen

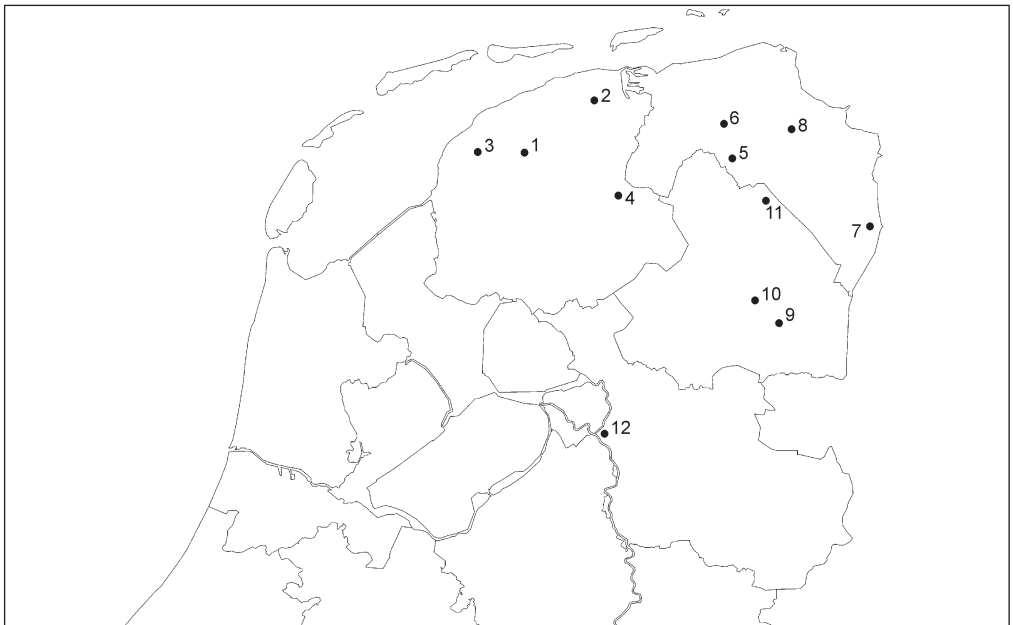
Daphne Maring-Van der Pers

Dick Stapert

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
& Barkhuis
Groningen 2006

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Egypte, 3) Griekenland, 4) Italië, 5) Spanje.

In dit nummer: 1) Leeuwarden, 2) Oostrum, 3) Salverd, 4) Ureterp, 5) Haren, 6) Harssens, 7) Laundermarke, 8) Schaaphok, 9) Aalden, 10) Orvelte, 11) Spijkerboor, 12) Zwolle.

INHOUD

Voorwoord	vii
O.H. HARSEMA Kerstdagen in de ijzertijd: herinneringen aan Sytze en Orvelte (Dr.)	1
D. STAPERT Jeugdige vuursteenbewerkers bij het kampvuur: een andere visie op Maastricht-Belvédère, Site K (L.)	9
D. STAPERT, M.J.L.TH. NIEKUS & L. JOHANSEN Curieuze vuistbijlachten van Rhenen (Utr.). Ook eens iets voor kinderen?	18
D. STAPERT & L. JOHANSEN De Hamburg-vindplaats bij Ureterp (Fr.): een opgraving tijdens de Tweede Wereldoorlog	27
H. WOLDRING, P. DE BOER, J.N. BOTTEMA-MAC GILLAVRY & R.T.J. CAPPERS De palaeoecologie van Duurswold (Gr.): vroeg-Holocene landschapsontwikkeling	36
M.J.L.TH. NIEKUS & B.I. SMIT Wie het kleine niet eert...Micro-driehoeken in het Mesolithicum van Noord-Nederland	45
M. SCHEPERS, R.T.J. CAPPERS & I. HEIJEN Neolithische graanopslag in de Fayum	55
E. DRENTH & W. PRUMMEL De versieringswijze van twee TRB-potten uit hunebed G2 (Glimmer Es, gem. Haren) (Gr.)	63
S.M. BECKERMAN Een pot en een schaal van de laat-Havelte fase van de Trechterbekercultuur uit Oostrum (Fr.)	69
H. FEIKEN & E. KNOL Stenen bijlen uit de Groninger klei	75
H. WOLDRING, Y. BOEKEMA, P.A.J. ATTEMA & J.J. DELVIGNE Vegetatieontwikkeling en landgebruik in de Monte Sparviere (Calabrië, Italië)	82
P.M. VAN LEUSEN & P.A.J. ATTEMA De veldverkenning SIBA2004-5 rond Francavilla Marittima (Calabrië, Italië): eerste resultaten	90

L. ALESSANDRI Protohistorische vindplaatsen in en rond Tusculum (gemeente Monte Porzio Catone, Albaanse heuvels, Italië)	97
B.H.C. WESTERINK & E. TAAYKE Bijzondere vondsten bij Harssens (Gr.)	103
N. OOME & P.A.J. ATTEMA Portieri, een Hellenistische site in de voetheuvels van de Sibaritide (Calabrië, Italië)	108
H.R. REINDERS De Zuidoostpoort van Halos	114
J.H.C.M. MAASSEN Posta di Mesa – Een Republikeins heiligdom langs de Via Appia (Italië)	122
J.A.W. Nicolay Nieuw licht op de late ijzertijd: twee vermoedelijke sierknoppen van gordelhaken uit het Friese terpengebied	130
J. DIJKSTRA & J.A.W. NICOLAY Een terp op de schop: het archeologisch onderzoek op het Oldehoofsterkerkhof in Leeuwarden (Fr.)	135
H. GROENENDIJK Ter Leringh: olielampjes uit de Laudermarke (Gr.)	142
J.M. BOS & F.B. SAAN Het vroegmiddeleeuwse grafveld van Aalden (Dr.). Noord-Nederland in de Volksverhuizingstijd	146
O.H. HARSEMA Terzijde van de weg naar Santiago, of: kijken naar waar de neus niet heenwijst	152
O.H. HARSEMA Nogmaals over vroege kerkbouw in Noord-Spanje – een aanvulling	159
J. HIELKEMA Leeuwarden – de Kelders (Fr.): archeologische begeleiding bij de bouw van een Horecakelder	165
J.M. GRIMM Het botmateriaal uit een 16 ^e eeuwse beerput van de Havezate ‘De Kranenburg’ (Ov.)	171
G.J.M. VAN OORTMERSSEN ...En de ton viel niet in duigen. Conservatie van een waterverzadigde houten emmer	178

VOORWOORD

De opgefriste uitvoering en een betere drukkwaliteit hebben hun vruchten afgeworpen: het gaat goed met dit periodiek. Ook nummer 17 biedt weer een aantrekkelijke reeks artikelen waarin zeer uiteenlopende aandachtsvelden belicht worden. Dat laatste is kenmerkend voor Paleo-aktueel; zo bestrijkt dit nummer een tijdsspanne van ongeveer een kwart miljoen jaar, en waaieren de bijdragen uit van noordelijk Nederland tot Egypte. Om de komende jaren dit niveau vast te kunnen houden is de redactie met ingang van dit nummer versterkt met Jan Lanting, die we van harte welkom heten.

In het openingsartikel haalt Otto Harsema herinneringen op aan professor Sytze Bottema, de gedreven paleobotanicus en vogelkenner die ons in november 2005 ontviel. In dit nummer herplaatsen wij bovendien Harsema's artikel over vroegmiddeleeuwse kerkjes in Noord-Spanje uit Paleo-aktueel 16, omdat daarin door onjuiste redactie een aantal storende fouten zijn gesloten. Wij bieden de auteur hiervoor onze excuses aan.

Studies van vuurstenen artefacten in dit nummer betreffen het Midden-Paleolithicum (met aandacht voor kinderwerk), het Jong-Paleolithicum (over een opgraving tijdens WO II), en het Mesolithicum (betreffende 'micro-driehoeken' – niet niezen als ze op de werktafel liggen!). Een opvallend project waarin de afdeling paleobotanie participeert, en dat ook elders de aandacht heeft getrokken, betreft neolithische graanopslag in de Fayum, Egypte. Dit nummer bevat daarnaast ook rapporten over vegetatiekundige onderzoeken in Duurswold (Gr.) en Calabrië (It.), en een bijdrage uit het laboratorium over de conservatie van een houten emmer.

Ook het onderzoek in de mediterrane wereld heeft aanleiding gegeven tot enkele zeer gevarieerde bijdragen. Twee auteurs bespreken vindplaatsen uit de bronstijd (rond Tusculum, net ten zuidoosten van Rome) en de Republikeinse periode (aan de Via Appia zo'n 50 km verder zuidelijk). De meerjarige veldverkenningen rond het plaatsje Francavilla Marittima in Zuid-Italië worden in een voortgangsverslag beschreven, en één bijzondere vindplaats uit de Hellenistische periode wordt apart belicht. Ten slotte vindt u een bijdrage over de Zuidoostpoort van de eveneens Hellenistische stad Halos in Griekenland, waar het meerjarige onderzoek onder leiding van Reinders inmiddels wordt afgerond.

Noordelijk Nederland is zoals altijd ruim vertegenwoordigd, met onder meer onderzoeken te Harssens (Gr.), Leeuwarden (Fr.) en Aalden (Dr.). Verder vindt u een rapport over de botinhoud van een beerput van een havezate in Overijssel. De nieuwe steentijd komt aan bod met meerdere bijdragen over Trechterbeker-aardewerk (onder meer over een opmerkelijke versieringsmethode). In de bijdrage van Nicolay wordt ingegaan op de mogelijke betekenis van enkele bijzondere objecten uit het terpengebied; het thema wordt voortgezet door Feiken en Knol, die schrijven over de soms onnavolgbare wegen afgelegd door stenen bijlen. Tenslotte is er een vermakelijk verhaal over de omzwervingen van nep-olielampjes.

Wij wensen de lezers veel plezier met de gevarieerde inhoud van dit nummer.

De redactie

PORTIERI, EEN HELLENISTISCHE SITE IN DE VOETHEUVELS VAN DE SIBARITIDE (CALABRIË, ITALIË)

Neeltje Oome & Peter Attema

De jaarlijkse survey in oktober in het kader van het Raganello Archaeological Project (RAP) vond in 2004 plaats in de voetheuvels ten noordoosten van het huidige dorp Francavilla Marittima tussen de rivieren Sciarapottolo en Caldano (Van Leusen & Attema, deze bundel) (fig. 1). De survey maakt deel uit van een veldonderzoek naar nederzettingontwikkeling en landgebruik rond de nederzettingsofgraving van het GIA op de Timpone della Motta met sporen vanaf de bronstijd tot in de periode van de Griekse kolonisatie (Kleibrink, 2003). Surveys in het gebied door het RAP in voorgaande jaren uitgevoerd, en daarvoor door een Italiaans team van onderzoekers aan het einde van de jaren zestig, hadden al geresulteerd in de kartering van een flink aantal aardewerkconcentraties in de zone van de voetheuvels (Van Leusen & Attema, 2003; Quilici *et al.*, 1969). Deze concentraties dateren uit de protohistorische tot in de Hellenistische periode. Daarbij is opvallend dat de Hellenistische aardewerkconcentraties over het algemeen klein van omvang zijn en arm aan fijn aardewerk. Tot aan de campagne van 2004 leek het dus uitsluitend om de restanten van zelfvoorzienende boerderijen te gaan. Grotere rurale sites ontbraken in het archeologisch bestand uit de 4^e tot de 2^e eeuw v.Chr. Dit leek vreemd gezien de aanwezigheid van de Griekse stedelijke nederzetting Thourioi in de vlakte van de Sibaritide. Het is te verwachten dat de groei van deze stad gepaard is gegaan met veranderingen in de sociaal-economische structuur van het platteland die wij archeologisch kunnen registreren. Thourioi werd gesticht in de 5^e eeuw v.Chr. als

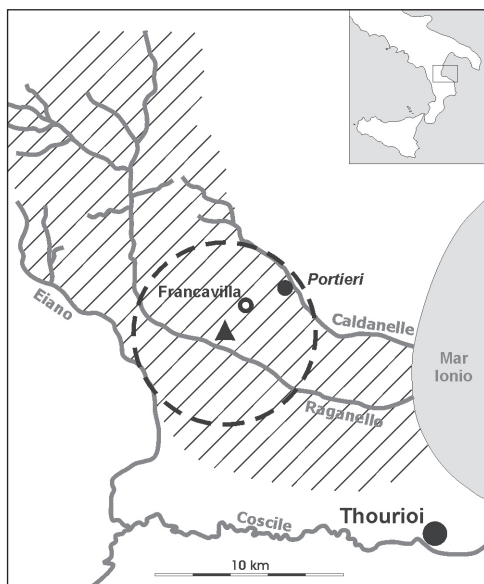
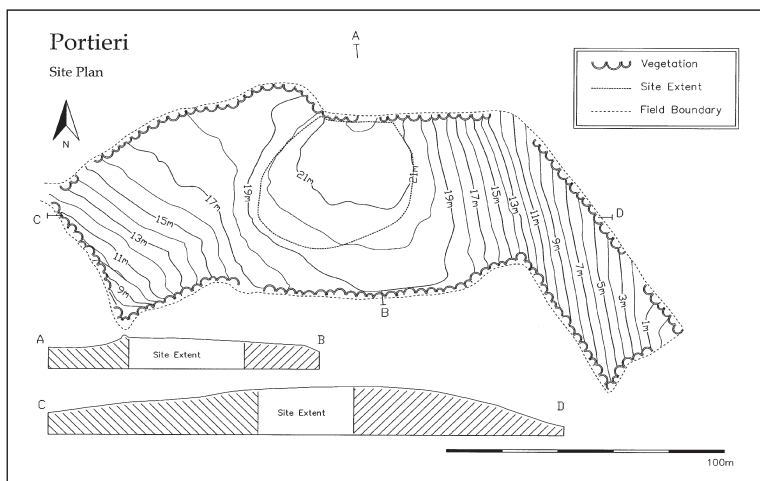

Fig. 1. Ligging van de Portieri site in het veldwerkgebied van het Raganello Archaeological Project (fig. P.M. van Leusen).

de opvolger van de roemruchte Griekse kolonie Sybaris. Deze laatste werd aan het einde van de 6^e eeuw verwoest door de concurrerende Griekse polis Kroton.

Gedurende de oktober campagne van 2004 stuitten we in de voetheuvels in het gebied dat bekend staat als 'Portieri' op een grote aardewerkconcentratie van 50 bij 50 meter daterend in de Hellenistische periode. Aard van de site en van het gevonden aardewerk maken duidelijk dat we hier inderdaad te maken hebben met een groter type site. De interpretatie van deze site is echter niet eenduidig.

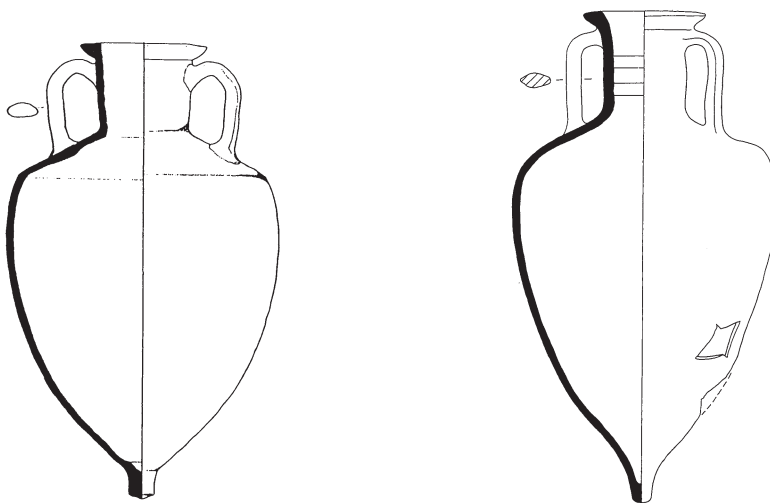

Fig. 3. MGS III amforen (Uit: Vandermersch 1994, fig. 70).

geven. De muur die op de verspringing ligt is mogelijk opgebouwd uit stenen afkomstig van de naar boven geploegde fundering van het gebouw. Dit zou verklaren waarom andere bouwresten dan dakpannen in het site areaal ontbreken.

Bestudering van het schervenmateriaal; de amforen

Het verzamelde schervenmateriaal bestaat uit de klassen amfoor, zwart geverniste fijne waar, ruwe waar en dakpan, en vormt een homogene groep die in zijn geheel in de Hellenistische periode is te dateren. De kwantificering van het schervenmateriaal wees uit dat een substantieel deel van de 520 diagnostische scherven kon worden toegewezen aan amforen en zwart gevernist aardewerk. Beide categorieën zijn belangrijk voor het verkrijgen van precieze dateringen. Begonnen werd met de bestudering van het amfoormateriaal waarvoor de eerste auteur een catalogus vervaardigde in het kader van haar proefschrift over het Hellenistische platteland in de Sibaritide dat zij aan het GIA voorbereidt.

Om de amfoorscherven te kunnen relate-

ren aan bestaande typochronologieën van Hellenistische amforen werden de randen, oren en amfoorpunten uit het sample alle getekend en beschreven. Vervolgens werd het materiaal ingedeeld in een aantal typen. In de groep van randen konden drie verschillende typen worden onderscheiden, in de groep oren twee en in de groep amfoorpunten vier. De aard van het materiaal liet een reconstructie van gehele vormen helaas niet toe. De diverse typen randen, oren en punten werden vervolgens vergeleken met de typochronologie zoals opgesteld door Vandermersch voor de amforen uit Zuid-Italië en Sicilië, de zogenaamde MGS (Magna Graecia en Sicilië) typen (Vandermersch, 1994). Hoewel het vinden van parallellen voor de punten niet goed mogelijk bleek, vertoonden de randen en oren van het Portieri materiaal vooral een grote gelijkenis met Vandermersch' type MGS III. Slechts enkele fragmenten vertoonden gelijkenis met zijn type MGS IV, waarvan overigens in Thourioi slechts 1 exemplaar is aangetroffen.

Net als de MGS III en IV randen staan de Portieri randen rechtop of buigen enigszins naar buiten, en zijn driehoekig in doorsnede

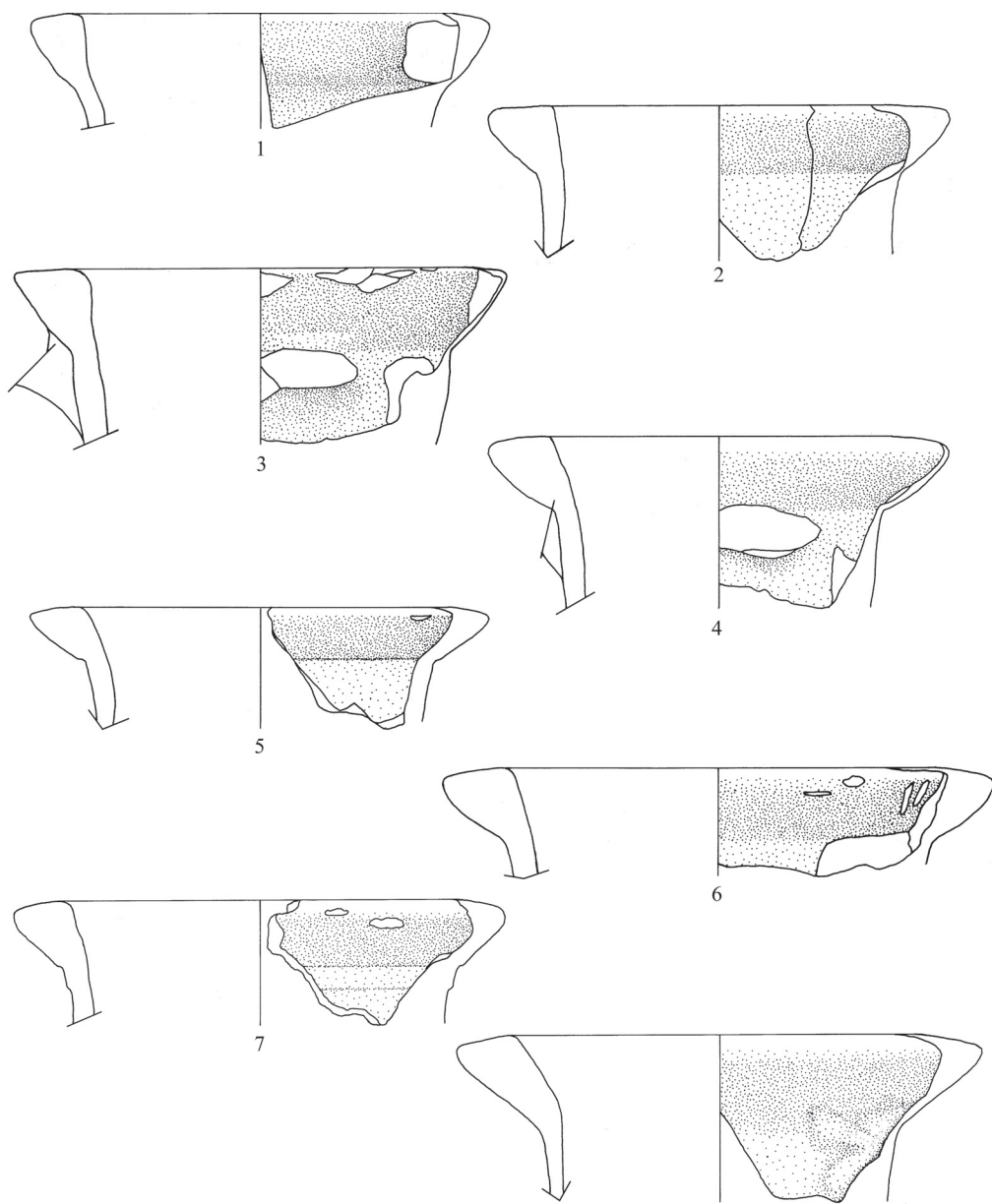

Fig. 4. Voorbeelden van randen van Portieri amforen (schaal 1:2) (tek. N. Oome & S. Boersma).

met een afgeplatte bovenzijde. Kenmerkend is tevens de horizontale insnoering net onder de rand die de overgang markeert naar de nek van de amfoor (fig. 3 en 4). Ook de vrijwel rechte

of enigszins gekromde verticale bandoren vertonen gelijkenis met Vandermersch type MGS III en IV, soms inclusief de vingerindruk op de plek waar het oor aan de schouder is vastgezet.

Interessant is het gegeven dat Thourioi door Vandermersch als één van de productieplaatsen wordt genoemd van MGS III en MGS IV amforen. De MGS III amforen dateert Vandermersch tussen het einde van de 5e eeuw v.Chr. en 330/10 v.Chr. De MGS IV amforen dateert hij tussen het einde van de 5e eeuw v.Chr. en het begin van de 3e eeuw v.Chr. De functie van de amforen wordt door Vandermersch gezocht in het opslaan en vervoeren van wijn.

Naast amfoormateriaal werden ook vele fragmenten van zwart gevest aardewerk gevonden, waaronder fragmenten van *skyphoi* oftewel drinkschalen. Deze fragmenten zijn op dit moment onderwerp van studie en tonen aan dat er ter plekke in ieder geval ook wijn werd geconsumeerd.

Wat de functionele interpretatie van de site betreft denken we in de eerste plaats aan een boerderij die zich specialiseerde in de productie van wijn voor de markt van Thourioi. De aanwezigheid van fijn serviesgoed in het aardewerkassemblage zou er dan op duiden dat de site ook regulier bewoond werd. Opmerkelijk is dan echter het ontbreken van weefgewichten en het geringe aantal scherven behorende aan kookaardewerk. Het is daarom ook niet uit te sluiten dat het hier om een pleisterplaats gaat waar wijn werd verkocht en geconsumeerd. De amforen met wijn zouden dan mogelijk uit Thourioi afkomstig zijn.

Conclusies

De ontdekking en kartering van een substantiële aardewerkconcentratie uit de Hellenistische periode in de voetheuvels van de Sibaritide duidt op de aanwezigheid van grotere gebouwen dan de tot op heden gekarteerde kleine zelfvoorzienende boerderijen bekend uit voorgaand surveyonderzoek. De hier besproken site is prominent gesitueerd op een heuvel met een weidse blik over de vlakte, waarin in de Oudheid de Hellenistische stad Thourioi binnen gezichtsafstand was gelegen. Studie van de typologie van het overvloedig aanwezige amfoormateriaal laat zien dat deze

specialisatie waarschijnlijk de productie, distributie en/of consumptie van wijn betrof, een product waarvoor de streek befaamd was in de Oudheid volgens de antieke bronnen. Datering van het amfoormateriaal, behorende tot het meest voorkomend type MGS III, suggereert dat de site actief was tussen het einde van de 5^e eeuw en 330/10 v.Chr. Echter moet nog wel het zwart geveste aardewerk gedateerd worden, dat mogelijk een wat langere periode van functioneren van deze site zal aantonen. Dit laatste aardewerk, dat toebehoort aan serviesgoed, duidt erop dat ter plekke zeker ook wijn werd geconsumeerd. Daarmee is een interpretatie van de site als boerderij ofwel pleisterplaats beide mogelijk.

De volgende instellingen worden bij deze bedankt voor hun financiële steun in het onderzoek naar het Hellenistische platteland in de Sibaritide:

Fundatie van de Vrijvrouwe van Renswoude te 's-Gravenhage, Koninklijk Nederlands Instituut te Rome, Philologisch Studiefonds, Prins Bernhard Cultuurfonds, Rijks Universiteit Groningen, Stichting Fonds Doctor Catharine van Tussenbroek en Stichting Jo Kolk Studiefonds.

Summary: Portieri, a Hellenistic site in the foothills of the Sibaritide (Calabria, Italy)

In the October 2004 campaign of the Raganello Archaeological Project (RAP) of the Groningen Institute of Archaeology (GIA), a survey team headed by the first author located the remains of a Hellenistic site in the foothills of the Sibaritide plain in northern Calabria (Italy). The size and nature of the artifact scatter that was mapped suggested a different type of site than the subsistence farms known so far from previous surveys. Study of the amphorae suggests that the storage of wine played a prominent role on the site. It is concluded that either we are dealing with a site that specialized in viticulture and produced for the market of the Greek town of Thourioi, located in the plain at a distance of 20 km, or with a public facility where wine could be consumed on the premises, as many fragments of drinking cups

were found whereas domestic pottery and loomweights were almost absent. In this paper both the survey itself and the study of the amphorae are discussed.

Literatuur

- Kleibrink, M., 2003. Van Wol tot Water, Cultus en Identiteit in het Athenaion van Lagaria, Francavilla Marittima (bij Sibari, Calabrië, Italië). Rossano, Grafosud (in het Italiaans verschenen als "Dalla Lana all'aqua" bij dezelfde uitgever).
- Leusen, P.M. van & P.A.J. Attema, 2003. Regional archaeological patterns in the Sibaritide; preliminary results of the RPC field survey campaign 2000, *Palaeohistoria* 43/44 (2001/2002), pp. 397–416.
- Quilici, L., S. Quilici-Gigli, C. Pala & G.M. De Rossi, 1969. Carta Archeologica della Piana de Sibari, Atti e Memorie della Società Magna Grecia. Roma.
- Vandermersch, C., 1994. *Vins et amphores de Grande Grèce et de Sicile: IV-IIIe sec. Avant J.-C.*. Naples.